

3.5. Культурна різноманітність та консолідація українського суспільства

Останні десятиліття відзначилися актуалізацією питання про роль культури в процесі суспільної консолідації та про її вплив на соціальний розвиток. Певною мірою цьому посприяли криза класичних політичних ідеологій та кардинальна трансформація ідейних засад політичного життя розвинутих держав, викликані неспроможністю мейнстрімних політичних партій запропонувати програми розвитку, здатні мобілізувати підтримку більшості громадян. Сприяло цьому також і поширення погляду, згідно з яким час протистояння між прихильниками класичних політичних ідеологій на кшталт марксизму і лібералізму пройшов, а майбутні соціально-політичні

конфлікти розгортатимуться між представниками різних культур та/чи цивілізацій. Поступове скорочення витрат на соціальні потреби та подальша комерціалізація сфер культури та освіти унеможливили проведення побудованої на засадах розподільчої справедливості політики загального добробуту, що тривалий час виступала своєрідним механізмом вирівнювання та відновлення балансу між різними соціальними позиціями.

На відміну від державної політики попередніх десятиліть, коли суспільство розглядалося як інтегрована цілісність, як об'єкт впливу з боку уряду з метою винайдення оптимально механізму соціокультурної консолідації, сьогодні соціальна політика дедалі більше зосереджується на «точкових впливах», намагаючись підтримати шляхом адресної допомоги представників найуразливіших соціальних груп. Разом з тим, дедалі меншим виявляється вплив державної політики на культурне життя. З одного боку, колишні політики культурної гомогенізації та асиміляції вже не вважаються обґрунтованими, характеризуються як такі, що тривалий час придушували соціокультурне розмаїття. З другого боку, стрімке зростання пов'язаних з глобалізацією нових форм транслокальної комунікації та посилення міграційних процесів призвели до збільшення міжкультурних контактів та взаємодій вихідців з різних країн світу, що поставило на порядок денний питання винайдення способів безконфліктного існування соціокультурного розмаїття, яке формується у майже кожній країні світу.

Слід зауважити, що визнання культури ключовим чинником людського розвитку (зокрема, відповідними програмними документами ЮНЕСКО), а також повсюдність і суперечливість глобалізаційних процесів мали б спонукати держави, зокрема й українську, до переосмислення уявлень про культуру, її суспільну роль, а відтак – і про культурну політику та політику ідентичності. В Україні, на жаль, таке переосмислення відбувалося здебільшого в гуманітаристиці, а в державній політиці довгий час віддавали перевагу інерційному намагання зберегти успадковане культурне надбання за допомогою патерналістського механізму прямого бюджетного фінансування. Концептуальним підґрунтям для цього слугували все ще поширені уявлення про національну культуру як передусім етнічну, сформовані наприкінці XIX ст., згідно з якими кожна культура являє собою унікальну єдність, тривалу в часі та інтегровану цілісність, що охоплює всі аспекти життя людської спільноти.

Такі уявлення завжди були великим спрощенням, а в сучасному глобалізованому й «віртуалізованому» світі вони стають ірелевантними: практично всі сучасні суспільства є багатоетнічними й багатокультурними, електронні та цифрові ЗМІ легко долають кордони, натомість осередки, де твориться й поширюється культура майже будь-якої модерної нації, сьогодні

територіально розкидані по всій планеті, зате пов'язані мережею постійних контактів. У випадку України нової складності й напруги цій проблематиці додала інформаційна війна в кіберпросторі, що її веде путінська Росія.

Водночас уявлення про культуру як активний чинник і ресурс людського розвитку визначає такі головні пріоритети для культурної політики: підтримка креативності в різних її проявах, забезпечення широкого доступу до надбань культури у всьому її різноманітті, збереження всього багатства культурної спадщини (в тому числі й культурної самобутності різних спільнот, які складають модерні громадянські нації).

Це обумовлює потребу переосмислення понять національної культури та національного культурного простору в умовах глобального інформаційного суспільства, уявлень про його межі, цілісність і єдність. Праці сучасних культурологів світу, а також низка досліджень, здійснених культурологами України, дозволяють сформулювати нове бачення сучасного національного культурного простору як сукупності створених культурно-мистецькими осередками, засобами масової інформації, іншими центрами креативності й культурної комунікації публічних сфер різного масштабу й територіального розташування, з різними мовними та стилістичними характеристикам, але з тією ж громадянською/політичною ідентичністю.

Для забезпечення розвитку національної культури у такому новому розумінні вже недосить бюджетного утримання мережі національних і комунальних закладів культури, мовних квот на радіо й телебаченні та політичних «фільтрів» для фільмів і книжок «країни-агресора». Потрібна активна державна підтримка самоорганізаційних ініціатив, що народжуються й розвиваються в самій культурі, й спрямовуються на розвиток і розширення аудиторії культурно-мистецьких публічних сфер з рідними мовами та естетичними традиціями, але з виразною українською ідентичністю.

Нова культурна політика має враховувати низку застережень, висловлених представниками соціальних дисциплін. По-перше, небезпечно переоцінювати ступінь однорідності культур у межах наявних соціальних одиниць. Навіть у людських спільнотах з найпростішою соціальною структурою ступінь культурного розмаїття вищу, ніж це передбачається класичною теорією культури, не говорячи вже про суспільство з розвинутими поділом праці, сферами діяльності, регіональними відмінностями тощо. Одноманітний культурний ландшафт у межах великої країни – це політико-ідеологічний міраж. Навіть наближення до такого соціокультурного стану видається малоймовірним з огляду на необхідні для цього ресурси, не кажучи вже про небездоганність аргументів на користь подібної політики уодноманітнення, адже її реалізація зазвичай передбачає встановлення обмежень для розвитку альтернативних соціокультурних форм, відмінних від канонічних.

Інше застереження полягає в тому, що державна культурна політика не повинна зводитися до сприяння формуванню міцної національної ідентичності та збереження культурно-історичної спадщини, на якій ця ідентичність ґрунтується. Адже креативний потенціал суспільства, котрий є ключовою передумовою успішного розвитку будь-якої країни, рідко коли уміщується в рамки національного культурного канону, хоч би як широко його визначали.

Тому сучасна ефективна культурна політика України має, з одного боку, використовувати різноманітні й гнучкі інструменти підтримки культурних ініціатив та проєктів, а з іншого – бути спрямованою на підтримку широкого спектру креативної та культурницької діяльності, її стилістичного, жанрового, технологічного різноманіття, котре вже фактично існує в культурній сфері України, але далеко не завжди може скористатися наявними, все ще доволі інерційними механізмами державної підтримки.

По-третє, не варто переоцінювати дотримання індивідами культурних зразків. Як засвідчують етнологічні та антропологічні дослідження, такий погляд є надзвичайно обмеженим, оскільки не враховує ступінь креативності людської культурної поведінки та здатність людини переглядати її правила. Сьогодні це обмеження стає одним з найнебезпечніших, оскільки не лише сприяє викривленому баченню природи людини, а й унеможливорює адекватну оцінку поточної ситуації. Безперечно, за умов стабільного соціокультурного середовища недотримання культурних норм є порівняно рідкісним явищем, проте воно набуває неабиякого поширення за умов прискорення соціокультурної динаміки. В цій перспективі особливо гостро постає проблема поглиблення міжгенераційних відмінностей, пов'язаних зі змінами в умовах соціалізації представників різних поколінь та похідними від цих змін відмінностями у культурних уподобаннях.

Враховуючи зазначені застереження з приводу класичного розуміння культури, більшість сучасних дослідників відмовляються від погляду на неї як на стандартизований, обов'язковий для всіх членів суспільства спосіб сприйняття, оцінювання та тлумачення світу. Навпаки, культурне життя визнається принципово гетерогенним та насиченим конфліктами і боротьбою за утвердження специфічного бачення світу. Актуальна концептуалізація культури передбачає образ конкурентного середовища, де різні порядки значень змагаються один з одним за право пропонувати загальноприйнятне бачення світу. Щоправда, на відміну від постмодерністського тлумачення, що всупереч класичному розумінню більшу увагу приділяє саме гетерогенності, необхідно приділяти належну увагу і наявним потребам та спробам упорядкувати це розмаїття, здійснюваним різними учасниками культурного життя. Тому удосконалений погляд на культуру не просто має враховувати її різні характер, а й повинен звертатися до тих способів досягнення згоди між учасниками культурного процесу, які намагаються віднайти

безконфліктний спосіб співіснування різних візій та ціннісних порядків у межах одного соціального середовища. Культура має стати відкритим і мінливим процесом узгодження значень та досягнення компромісу, що, зрештою, уможлиблює консолідацію навколо спільних цінностей, приводячи до інтеграції соціальної групи та виокремлення її як певної культурної спільноти (етнічної, національної, професійної, конфесійної тощо).

Окреслене розуміння культури ґрунтується на припущенні, що соціалізація людини не повинна відбуватися шляхом жорсткого насадження певних культурних зразків, позбавляючи людину здатності удосконалити останні, відкидаючи старі, невідповідні форми і винаходячи нові. Індивід має не так відігравати запропоновану культурою «роль», скільки засвоювати і адаптувати поведінкові зразки відповідно до умов свого життя. Людині мають бути надані можливості не просто відтворювати, а й критично розвивати задані способи сприйняття і оцінювання світу, хоча така здатність, вочевидь, поширена нерівномірно і залежить від низки чинників (вік, освіта, розмаїтість соціокультурного середовища тощо).

Відмінності між соціокультурними компетенціями представників різних соціальних позицій позначаються на відмінностях й у класифікаціях та інтерпретаціях світу, що порушує питання щодо необхідності їх узгодження шляхом обміну думками і виявлення спільностей і відмінностей. У цьому разі матеріальною умовою досягнення згоди має бути самий комунікативний зв'язок, адже співіснування в межах одного соціального середовища спонукає домовлятися про цінності та інтереси, плани подальших дій та розподіл ролей, визначення ситуацій та прогнозування їх розвитку тощо. Визнання спільних норм, інтересів і цілей буде досягнуто тоді, коли обговорення і узгодження того чи іншого питання враховуватиме інтереси всіх зацікавлених сторін, результатом чого буде сформування спільної програми дій. Як зазначає А. Віммер, успіх національного проекту пов'язаний з «компромісом щодо інтересів між різними суспільними групами, а саме – обміну політичної лояльності на соціальну захищеність і участь у політиці, оскільки бюрократична еліта може від імені нації і турботи про благо громадян дедалі більше поширювати сфери своєї влади. Населення, зі свого боку, апелює до уявлень про національну солідарну спільноту для того, щоб вимагати право на участь у політичному урядуванні, на безкоштовну освіту і, зрештою, на досягнення держави добробуту»¹¹⁷. Таким чином, узгодження цінностей та інтересів має стати ціннісно-смісловим підґрунтям для свого роду «суспільної угоди» між громадянами.

Досягнення компромісу щодо цінностей та інтересів повинно супроводжуватися визначенням кола осіб, належних до спільноти, та відокремленням їх від інших спільнот. У цьому разі типовим механізмом протиставлення однієї спільноти іншій виступає встановлення меж як реальних (наприклад, територіальні кордони держав), так і символічних у вигляді

певних культурних, зокрема мовних, ознак. Щоправда, таке «закриття» спільноти не повинно відбуватися раз і назавжди, її культурний ландшафт потребує постійного відновлення. Особливо гостро ця проблема постає за умов кардинальних соціокультурних трансформацій, що заторкують відносини як всередині спільноти, так і між спільнотами. Часто-густо цей процес набуває конфліктного характеру, позаяк може підважувати усталені механізми урядування та колишні домовленості. Додатковим викликом для актуальної демократичної політики є примноження соціокультурної та політичної складності. Італійський політичний теоретик Д. Дзолло, аналізуючи феномен соціальної складності, підсумував свої міркування у таких тезах. По-перше, у сучасних розвинених суспільствах, де наявні високий ступінь поділу праці та функціональної диференціації, соціальна складність дістає вираження як розмаїття та семантична дискретність мов, смислів і цінностей, властивих різним соціальним підсистемам і сферам діяльності. Кожна з них має тенденцію до спеціалізації та автономізації власних кодів. Тому значення події, що має місце в одній сфері, неможливо передати мовою іншої без семантичних втрат. Різні досвіди виявляються неспівмірними, що ускладнює взаєморозуміння, координацію та прогнозування.

По-друге, разом з автономізацією різних підсистем має місце також і посилення їх взаємозалежності. Це, в свою чергу, провокує розмивання колишніх ієрархічних структур і становлення поліцентричних відносин. Будь-яке втручання в одну сферу часто-густо призводить до неочікуваних наслідків в іншій сфері. Побудова прогнозів та ґрунтованих на них політичних програм відбувається в умовах неповної інформації й змушує пристосовуватися до можливих непрогнозованих наслідків та втручання негативних зовнішніх чинників.

По-третє, диференціація досвіду сприяє соціальній мобільності. Це, в свою чергу, розмиває усталені принципи та критерії оцінки, примножує перспективи та посилює агностицизм щодо моралі.

Нарешті, з точки зору індивідів підвищення рівнів диференціації призводить до більшої «знеособленості» та «абстрактності» соціальних відносин. Розмаїття досвіду зростає, проте підвищення вибору і розширення спектра взаємодій за умов посилення незахищеності й нестабільності створюють «перевантаження», тобто неспроможності зробити осмислений і впевнений вибір¹¹⁸.

Додатковим чинником, що спричиняє новий вимір складності, став прогрес у сфері телекомунікацій та поширення інформації. Сьогодні індивіди наодинці мають справу з величезною кількістю інформації та стимулів, що не опосередковані традиційними соціальними інститутами (сім'я, школа, громадянське суспільство тощо). Переважна більшість користувачів глобальних інформаційних і комунікативних мереж не володіють належними механізмами відбору повідомлень за критерієм достовірності, не спроможні

впоратися з наявними обсягами та розмаїттям пропонованої інформації. В цій перспективі ЗМІ, передусім телебачення, створює символічний заміник безпосереднього досвіду, відтісняє його на другий план, задаючи визначальні рамки сприйняття та оцінювання подій і процесів у навколишньому світі. Вибірковість та «ефектність» мас-медійної репрезентації призводить до викривленого сприйняття реальності, що тепер дедалі більше фрагментується та позбавляється стабільності й контролюваності.

Поглиблення фрагментації та плюралізації соціального порядку потребують принаймні уточнення, якщо не перегляду поняття «культурне розмаїття», оскільки сьогодні в ньому виявилися нові складники. Слід зазначити, що соціальна теорія дещо запізнюється з визначенням цієї оновленої картини соціальної складності, не кажучи вже про нормативні положення державних політик у різних сферах суспільного життя.

Одним з чинників, що сьогодні привертають особливу увагу, є феномен соціальної нерівності. Він безпосереднім чином позначається на способах задоволення індивідами своїх життєвих потреб та на формуванні у них відповідних культурних уподобань, оскільки стосується посилення відмінностей у доступі до суспільних, зокрема, культурних благ. Максимальна нівеляція соціальних нерівностей має бути одним із ключових моментів соціокультурної консолідації країни.

Соціологами виокремлено кілька змістовних маркерів упізнання нових нерівностей. По-перше, новими є нерівності, пов'язані з доступом до нових благ, що спочатку є дефіцитними. По-друге, нерівність може бути пов'язана із поглибленням диференційованості – зростанням спільнот і груп, заторкнутих нерівністю, та масовим витісненням індивідів за межі значущих життєвих шансів та можливостей. По-третє, поява нових соціально-економічних та культурних чинників може спричинити посилення нерівності. В Україні нерівність такого гатунку пов'язана з різним впливом мінливої економічної кон'юнктури на різні соціо-професійні групи. По-четверте, нові нерівності можуть стосуватися розмежувань всередині традиційних соціальних груп – професійних, соціально-демографічних – внаслідок ускладнення їх внутрішньої структури та появи нових бар'єрів. П'ятим чинником, що позначається на посиленні нерівності, є зміни у режимах відтворення соціальних статусів та в каналах вертикальної й горизонтальної соціальної мобільності¹¹⁹.

Культурний вимір соціальної нерівності безпосередньо стосується нерівності у соціальних можливостях, виниклих з відмінностей у специфічних та соціально зумовлених ресурсах (знання, освіта, кваліфікації, цінності, смаки тощо) і практиках (стилі життя, мовлення, споживання, творчості, дозвілля, формування середовища тощо). Згідно з концепцією культурного відтворення (П. Бурдье і Ж.-К. Пассерон) соціальні позиції визначаються передусім економічним і культурним капіталом. Накопичення культурного капіталу є більш

складним і тривалим процесом, що відбувається шляхом передачі культурного капіталу в родині, під впливом системи освіти та успадкованого соціального капіталу. Попри помітні зрушення в способах комунікації впродовж останніх десятиліть, тенденцію до послаблення впливу соціально-економічних чинників на нерівність в освіті та політику рівних можливостей у більшості розвинених країн усе ж таки не відбулося істотних змін у впливі соціального походження, культурного капіталу сім'ї на досягнення рівності дітей в освіті та виборі культурних практик. Згідно з даними порівняльних емпіричних досліджень, модернізація не привела до значного зменшення культурних нерівностей, натомість, разом зі змінами моделей споживання актуалізувалися нові чинники, провокуючи нову соціальну сегментацію. Починаючи із 1970-х рр. за умов загострення податкової кризи в країнах загального добробуту, мали місце зростання приватних форм споживання та поділ за культурою споживання: частина споживачів переорієнтовувалася на приватну сферу, на ринок, який пропонує якісніші товари й послуги; інша частина залишалася зорієнтованою на державні послуги з більш обмеженим вибором.

Один з інституційних чинників закріплення соціокультурних нерівностей залишається система освіти, особливо вищої. Вважається, що впродовж соціо-структурних змін в Україні, починаючи з 1990-х рр., система вищої освіти стабільно існувала в умовах загальної кризи соціальних інституцій та розпаду традиційних форм соціальної мобільності. Освіта зберегла роль маркера соціального престижу і складової визнаного суспільством культурного капіталу. В умовах різких змін у життєвих шансах і ціннісній невизначеності відбулося відокремлення цінності культурного капіталу від цінності багатства і влади: «Соціальні групи, визначені в термінах культури, отримують додатковий ресурс в умовах зростання матеріального добробуту або, навпаки, в умовах відсутності достатніх економічних ресурсів: певну символічну владу для захисту власних культурних, освітніх переваг, а також для переваг своїх дітей. Намагання власників культурного капіталу зосередити доступ до знання, культурних цінностей завдяки розвитку відносно закритих професійних спільнот, визначенню програм навчання, публічній презентації культурних форм, впливу на формування громадської думки тощо робить вибірковим доступ до культурних ресурсів для інших і, таким чином, покращує шанси власників культурного капіталу на ринку праці й дозволяє отримувати ним додаткову ренту з культурного капіталу»¹²⁰. Соціокультурна консолідація буде неможливою без соціальної сегментації, нових соціокультурних відмінностей, які ведуть до подальшого «закриття» соціальних груп і до нових форм соціального виключення.

Соціокультурна консолідація України безперечно ускладнюватиметься історією перебування різних її регіонів у складі різних країн. Східний і південний регіони, будучи остаточно колонізованими за часів Російської

імперії, ще досі перебувають під дією російської культурної гравітації на відміну від західних регіонів, які колись входили до складу Австро-Угорської імперії та згодом Польщі, Чехословаччини та Румунії. На окрему увагу заслуговує Кримський півострів, який пройшов стан кримськотатарської національної державності, входив на засадах васальної залежності до складу Оттоманської Порти, а пізніше був завойований Російською імперією. Попри російське демографічне і культурне домінування тут ще зберігається помітний кримськотатарський соціокультурний сегмент. Такі особливості українського соціокультурного ландшафту безпосереднім чином позначилися і ще певний час будуть позначатися на політичному житті країни. Виникли регіональні ідентичності, ґрунтовані на соціокультурних відмінностях як чинниках політичної мобілізації. Потрібно усунути відгомони міжрегіонального політичного протистояння, витоки якого йдуть від того, що найголовніші міста-конкуренти за вплив на державну політику (Харків, Донецьк, Дніпро, Одеса, Львів) розташовувалися на географічній периферії України. Натомість центральні регіони країни, її географічне ядро виступають простором, в якому «згасають» зовнішні впливи, на який накладаються різні історико-культурні «хвилі».

З одного боку, суспільній консолідації сприяє те, що соціокультурний простір України є результатом рухів потужних культурно-історичних впливів, перетину і накладання багатьох зовнішніх хвиль. З другого боку, він не є остаточно оформленим. Кордони всередині країни являють собою не стільки чіткі демаркаційні лінії, скільки розмиті контактні зони. Така розмитість і недовизначеність є водночас і серйозним викликом для України як цілісної держави, і певним шансом на її «дооформлення». В цьому зв'язку збереження державності України принципово залежить від вдалого облаштування і впорядкування соціокультурного простору всупереч наявним зовнішнім впливам і загрозам. Тривале перебування більшості української території у складі Російської імперії та СРСР і намагання Російської федерації зберегти свій визначальний вплив на суспільно-політичне та економічне життя країни свідчать про необхідність винайдення і запровадження такого способу облаштування суспільного життя, що уможливив би збереження державного суверенітету і цілісності країни попри існуючу цивілізаційну строкатість і невизначеність.

У здійсненні соціокультурної консолідації країни має враховуватися та обставина, що відмінності в історичному досвіді різних регіонів України позначилися на соціокультурному та мовному укладі їх мешканців. Як засвідчили результати міжрегіонального соціологічного дослідження 2014–2015 рр. мовна і культурна диференціація, дійсно, близькі до диференціацій регіональної та політичної. В цьому зв'язку можна виокремити такі історико-культурні регіони України:

1. «Галичина і Волинь – з домінуванням української мови та українсько-європейської (на Волині меншою мірою) культурної ідентичності.

2. Центральна та Північна Україна (Київщина, Чернігівщина, Поділля, Порубіжжя, Центр і, меншою мірою, Закарпаття та Буковина) – з переважанням української мови та українсько-європейської культурної ідентичності.

3. Південна та Південно-Східна Україна – з переважанням російської мови та слов'янсько-радянської культурної ідентичності.

4. Донбас – з домінуванням російської мови та слов'янсько-радянської культурної ідентичності.

5. Столиця (місто Київ) – з переважанням російсько-української двомовності, але європейсько-української культурної ідентичності, внаслідок чого вона у культурному сенсі не належить до жодного з типів.

Дослідження виявило істотні відмінності в історичній пам'яті представників різних регіонів України. Найбільшою мірою відрізняються історичні пам'яті мешканців першого (Галичина і Волинь) та четвертого (Донбас) регіонів. Якщо історична пам'ять Галичини та Волині демонструє антиімперську та антирадянську забарвленість (найпозитивнішими подіями української історії тут вважаються створення УПА у 1942 р., проголошення незалежності 1991 р., Угода про асоціацію з ЄС 2014 р., Майдан 2013–2014 р., а найбільш негативними – укладання Переяславської угоди 1654 р., проголошення Російської імперії у 1721 р., утворення УСРР у Харкові 1917 р.), то історична пам'ять Донбасу, навпаки, – забарвленість антинаціональну та російсько-радянську (позитивно оцінюють передусім такі події, як перемога СРСР у війні 1941–1945 р., перемога над Наполеоном у 1812 р., хрещення Русі в 988 р., утворення УСРР у 1917 р., проголошення Російської імперії у 1721 р., а негативно – створення Української повстанської армії в 1942 р., заснування ОУН у 1929 р., Помаранчеву революцію 2004 р., розпад СРСР, Майдан 2013–2014 рр.). В історичній пам'яті Центральної, Північно-Східної та Південно-Західної (Буковина, Закарпаття) України наявні відмінності як від галицько-волинської, так і від донбаської моделей. Вона є національною, антиімперською, проте не є антирадянською. Мешканці цих регіонів позитивно оцінюють як проголошення незалежності, Угоду про асоціацію з ЄС, Майдан 2013–2014 рр., так і перемогу СРСР у війні 1941–1945 рр., негативно оцінюючи Переяславську раду, утворення Російської імперії, заснування ОУН та утворення УПА (хоча й відносно меншістю, а не більшістю громадян). Південь і Схід (без Донбасу), в свою чергу, демонструють суперечливу радянсько-українську модель свідомості, де позитивно оцінюються ті самі події, що і в Центральній Україні (хоча менш позитивно ставляться до незалежності та позитивно оцінюють утворення УСРР у 1917 р.). Мешканці регіону солідарні з Донбасом у негативних оцінках створення ОУН та УПА, розпаду СРСР, Помаранчевої революції, Майдану 2013–2014. Втім, як зазначає О. Вишняк, «відбулася дуже суттєва зміна у ставленні громадян усіх регіонів (навіть на Донбасі) до комуністичних лідерів

та подій радянської історії (найменшою мірою на Донбасі). А тому при зваженій політиці національної пам'яті та розумній регіональній політиці можна сподіватися, що в найближче десятиліття моделі історичної свідомості українців будуть зближуватись, а не віддалятись. Але попередні дослідження за роки незалежності показали, що процес цей буде інерційним і складним. І для уникнення конфліктів потрібно проводити виважену регіональну політику»¹²¹.

Не менш проблемним є розв'язання мовної ситуації в Україні, навколо якої вже тривалий час точаться жваві дискусії. Попри те, що вживання російської мови поступово зменшується як у повсякденному житті, так і в мас-медійному просторі, вона й надалі залишається найпоширенішою у низці регіонів України. Потрібен пошук контраргументів прихильникам збереження домінування у багатьох сферах російської мови, які наголошують на тому, що вона є мовою спілкування значної кількості громадян України, помітна частина яких до того ж вважає цю мову рідною, що така мовна ситуація є давно усталеною і державна влада не повинна створювати додаткові перешкоди для спілкування людей. З іншого боку, держава має стати на бік їх опонентів, які наполягають на тому, що російська є мовою сусідньої держави, яка таким чином зберігає та посилює вплив на українське суспільно-політичне життя, що російськомовність українців є наслідок тривалої русифікаторської політики урядів Російської імперії та СРСР, тому потрібне подолання цього «імперського спадку» шляхом запровадження законодавчих і адміністративних підляг для вживання української мови в ЗМІ та в органах державної влади.

Протистояння навколо мовного питання є традиційним сюжетом українського суспільно-політичного життя, адже навколо нього різні політичні сили здійснювали мобілізацію громадян як під час різних виборчих кампаній, так і під час протестних акцій. Мовне питання стало однією зі складових (разом з політикою історичної пам'яті та питанням зовнішньополітичної орієнтації України) політики ідентичності, що замістила собою звичайне ідеологічне протиставлення політичних сил. Потрібні зусилля, щоб змінити ситуацію, коли увага громадян-виборців зосереджувалася не стільки на питаннях соціально-економічного розвитку, скільки на питаннях, пов'язаних з мовним вжитком, відмінностями в оцінці подій історичного минулого та ставленням до Російської Федерації, коли істотні соціокультурні відмінності між різними регіонами України, політика ідентичності, впроваджена провідними політичними партіями, спонукають до структурування політичного поля за регіональною ознакою: Захід і частково Центр підтримують антиросійські та проєвропейські політичні гасла, а Південь і Схід – значною мірою проросійські. Щоправда, певний час партії Півдня і Сходу проголошували проєвропейський політичний курс, що поставав свого роду «спільним знаменником» для всіх громадян України, але відмова від нього стала поштовхом для гострого політичного протистояння і політичної кризи (Євромайдан).

Окреслена політична поляризація навколо мовного питання відображає, крім того, принциповий вплив дискурсу політичних еліт та поточних політичних подій на його сприйняття і оцінку пересічними громадянами. Як свідчить порівняльний аналіз дискусій у фокус-групах, проведених у листопаді 2006 р. соціологічним центром «Громадська думка», та соціологічного опитування КМІС у лютому 2012 року, члени різних регіональних, мовних і вікових категорій мають схожі уявлення щодо ролі російської мови в українському суспільстві, оцінюючи їх водночас по-різному, виходячи з різних ідеологічних перспектив. Часто-густо в дискусіях учасники посилаються на аргументи, присутні в дискурсі відповідних політичних еліт. Щоправда, наявні й деякі відхилення від поширених політичних аргументів. Наприклад, більшість україномовних учасників дискусій у фокус-групах визнають роль російської як мови Сходу та Півдня, а в опитуванні вони також відзначають зрозумілість російської всіма громадянами України. До того ж україномовні здебільшого висловлювалися за активніше вживання української, ніж за обмеження російської. З іншого боку, багато російськомовних учасників, зокрема в Києві, не підтримують використання мовного аргументу для налагодження особливих стосунків з Росією та не бажають зрівняння російської з українською за статусом. Можливо, більшість представників (особливо молодь) обох мовних груп прагматично поєднує символічний пріоритет української мови та реальне співіснування двох мов. Деяке загострення протистояння навколо мови спостерігалось після прийняття у 2012 р. Закону «Про засади державної мовної політики» № 5029-V. «Проте, – як відзначає В. Кулик, – Євромайдан та війна з Росією неабияк зміцнили українську ідентичність російськомовних громадян, більше прихилили їх до української мови як важливого складника тієї ідентичності й водночас злегітимізували російську в очах україномовців як мову великої частини захисників європейської України»¹²². Тим самим виникли передумови для мовного консенсусу, які потребують подальшої підтримки.

Соціокультурна консолідація українського суспільства передбачає, що її форматом буде (суб)культурна варіативність. Щоправда, на сьогодні серед представників суспільних і гуманітарних наук не існує єдиної думки щодо принципів розрізнення між культурами та субкультурами. В українській соціо-гуманітарній спільноті взагалі поширена думка, що слід розрізняти «базову» або «домінантну» культурну систему та субкультури, що існують у межах першої і хоча й демонструють певну автономію, але являють собою певні підсистеми базової культурної системи. Попри те, що використання поняття «субкультура» розпочалося під час вивчення молодіжних рухів і було пов'язане з аналізом неформальних, часто-густо протестних форм, сьогодні це поняття набуло набагато ширшого вжитку і стосується різних культурних проявів.

У кожному розвиненому суспільстві існує чимало субкультур (професійних, ідеологічних, етнічних, регіональних, релігійних тощо), які перебувають у взаємодії одна з одною, формуючи таким чином доволі строкатий соціокультурний ландшафт. Субкультурна варіативність дістає вираження як в ментальних (властиві представникам субкультури специфічних уявлень про світ та про себе), так і в позаментальних характеристиках (мова, символізм, практики та форми взаємодії тощо). Виокремлення типів (суб)культур можна робити за кількома показниками. Зокрема, дослідники розрізняють усталені, сформовані за статусними ознаками (соціально-демографічними, мовними, етнічними, територіальними, соціально-професійними, освітніми тощо), та дифузні, сформовані на засадах асоціацій та організацій з певною метою, спільноти. В першому випадку субкультури зазвичай виникають завдяки тривалому співіснуванню людей у межах певної локальності, так би мовити, природним шляхом, в другому – завдяки належності індивідів до певних цільових союзів. Дифузність останніх викликана тим, що вони рекрутують представників різних соціальних верств, мають високий ступінь різноманітності та часто-густо розпорознені у просторі. Дифузні спільноти не є ізольованими одна від одної і не мають жорстких меж між собою¹²³.

Останні десятиліття відзначилися помітним зростанням субкультур, спричиненим поточними глобальними трансформаціями. З одного боку, вплив масової світової культури та засобів комунікації перетворює соціокультурне середовище, роблячи деякі його сегменти дедалі розмаїтішими, привносячи в них нові форми, а деякі, навпаки, простішими через поглинання та модифікацію наявних субкультур. З іншого боку, представники усталених локальних (суб)культур, реагуючи на потужний тиск з боку транслокальних соціокультурних форм, докладають зусиль для збереження власного спадку, що спричиняє посилення комунітаристських засад, продукує замкненість та протиставлення себе іншим культурам. Так чи інакше, сучасне суспільство являє собою багатовимірне утворення, всередині якого мають місце численні відмінності та соціокультурні уклади.

Зазначене повною мірою стосується й українського суспільства, яке переживає сьогодні період кардинальних соціокультурних трансформацій. Можна виокремити принаймні два процеси, що, впливаючи один на одного, істотно пожвавлюють динаміку змін: 1) незавершена постсоціалістична трансформація, супроводжувана руйнуванням колишньої соціальної інфраструктури, припиненням політики вирівнювання з боку держави, поглибленням соціально-економічної диференціації тощо; 2) глобалізація, яка посилює взаємозалежність різних регіонів і водночас продукує рестратифікацію світу та змінює роль національної держави в процесі соціокультурного відтворення. Внаслідок цього виникають нові соціальні страти, групи інтересів та ідентичності, що не відповідають традиційним категоріям

аналізу. До того ж накладання та взаємовплив глобальних і регіональних чинників дедалі більше ускладнюють регуляцію суспільних процесів з боку держави, що сама перебуває у стані радикального реформування.

Поточна соціокультурна диференціація відбувається разом зі соціально-економічною поляризацією – поділом на багатих і бідних. За даними соціологічних досліджень верства багатих складається зазвичай з підприємців великого бізнесу, роботодавців, топ-менеджерів, керівних працівників державного управління, великих підприємств, банків тощо. Бідні, в свою чергу, більшою мірою представлені серед пенсіонерів, селян, безробітних і малокваліфікованих робітників. Відмінності у майновому стані безпосереднім чином позначаються на доступі до культурних благ та загалом на рівні та якості життя, вони корелюють зі сприйняттям, оцінюванням та розумінням навколишнього світу, позначаючись на соціокультурних укладах цих соціальних верств. Утім, окрім майнового, в українському суспільстві дістали вираження й інші різновиди розмежувань, зокрема, політико-ідеологічні, мовні, конфесійні. Разом з цим актуалізація нових розмежувань провокує загострення старих соціокультурних розрізень, формуючи нову соціокультурну конфігурацію.

Окреслені лінії розмежувань відображають певну форму соціальних відносин та комунікативних зв'язків індивідів, коло їхнього спілкування та взаємодії: родичі, друзі, сусіди, колеги тощо. Кожному колу спілкування властиві певні цінності, норми, звичаї, форми поведінки та оцінки процесів і подій навколишнього світу, тобто його можна охарактеризувати як специфічне культурне утворення. Щоправда, належність індивіда до кількох кіл спілкування й взаємодії, притаманне розвиненому диференційованому суспільству, вказує на те, що окремі субкультури не являють собою замкненої цілісності, навпаки, коли вони перетинаються, культурні форми вступають у взаємодію, впливають одне на одного, задаючи своєрідну соціокультурну динаміку. Тому загальна культура розвиненого суспільства є складним, багатовимірним утворенням, частини якого постають як окремі культурні уклади або субкультури. Як зазначає А. Ручка, «субкультура – це радше за все мезорівневий соціологічний конструкт, який ідентифікує культурно-специфічні риси й атрибути різних соціальних угруповань у межах цілісної культури певного соціуму»¹²⁴. Субкультури опосередковують взаємини між індивідом та суспільством, закладаючи цінності й норми особистості, створюючи порівняно комфортні життєві середовища для її самореалізації.

Наявність в українському суспільстві множини субкультур засвідчує також і наявність не лише різних способів і стилів існування, спілкування, споживання тощо, а й відмінностей у баченні та оцінюванні подій і процесів у світі. Це вказує на певну проблему як у дослідженні цих субкультур, так і у створенні адекватних умов для їх безконфліктного співіснування. Ситуація

на Сході країни ще більше загострила цю проблему. Відсутність ефективної державної політики у сфері культури сьогодні вже породжує проблеми значно більші за атомарний і суперечливий культурний розвиток, адже йдеться про небезпеку поширення суспільних конфронтацій, про поглиблення протистояння, викликаного соціокультурними відмінностями, та про посилення протестної активності через брак уваги з боку держави до цих питань.

У критичні моменти суспільного життя часто-густо відбувається певне спрощення культурного життя та мобілізація навколо спільних цінностей і символів. З іншого боку, наявні соціокультурні розмежування можуть перетворюватися на розмежування політико-ідеологічного гатунку, подовжуючи руйнівну політизацію ідентичностей. У цій перспективі загрозою розвитку українського суспільства стає притлумлення і маргіналізація існуючих субкультур, пропагування «швидких» і «простих» рішень з боку радикально налаштованих політичних сил, конструювання і переслідування ними «п'ятої колони» всередині країни з метою зміцнення власних позицій у боротьбі за владу. Держава повинна запобігти тому, щоб соціокультурне розмаїття перетворювалося на привід для реалізації політики гомогенізації соціокультурного середовища, супроводжуваної радикальними рішеннями у сфері культури, історичної спадщини, комеморативних практик тощо. Подібна спроба встановлення нової культурної гегемонії була б перешкодою для розвитку української культури, яка живиться наявним розмаїттям, сприяючи суспільній консолідації. Тому всупереч тенденції до гомогенізації соціокультурного середовища, спрощення і навіть примітивізації культурного життя успішна консолідація українського суспільства має виходити із визнання і публічної репрезентації його культурного розмаїття.